

Két lépés előre, egy lépés oldalra

Pruzsinszky Sándor: A rettegés gyermeke. A cenzúra Európában 1478–1918. Fakultás Kiadó, Budapest, 2018. 385 oldal

A cenzúra magyar nyelvű történeti irodalma (legyen szó egyetemes vagy magyar cenzúra-történetről) meglehetősen féloldalas. Kiváló, egy-egy részkérdést forrásfeltárással összekötve feldolgozó szórványpublikációk mellett a huszadik század első feléről születtek ugyan kötetnyi áttekintések és szövegkiadások, de mindmáig hiányoznak a könyvpiacról a tájékozódás kiindulópontjait jelentő ismeretterjesztő-népszerűsítő áttekintések (egy „Kis magyar cenzúratörténet” vagy „A világ cenzúratörténete”). Pedig könnyűszerrel helyet lehetett volna szorítani ilyeneknek olyan sikeres sorozatok darabjaként, mint a Kozmosz Könyvek „Az én világom”, a Koszuthnál megjelent „Mit kell tudni ...” vagy a Gondolat Zsebkönyvek.

Még fájóbb a tudományos diskurzus fejletlensége. Nemcsak népszerű, hanem történeti alaposággal és monografikus igényvel megírt átfogó cenzúratörténeteink sincsenek. Sőt, igényes részfeldolgozások sem nagyon. Ennek okát azonban korántsem abban látom, amihez Szimonidesz Lajos (1884–1965) panaszos hangú posztumusz felvételére Pruzsinszky Sándor könyve utószavában válaszként eljut: hogy tudniillik egyszerre nagyon nagy a feldolgozásra váró cenzúratörténeti hagyomány elemeinek száma, s talán még ennél is nagyobb a tárggyal kapcsolatban elvesző, már nem rekonstruálható adalékok tömege. Mindez nem lenne akadály. A bőség zavarán elegáns szelekcióval túl lehet jutni, a hiányok nagy kihívást és izgalmat hordozó világába innovatív kutatói megoldásokkal (akár az újabban elnevezett, társtudomány-érzékeny „módszertani mindenevessel”) be lehet hatolni.

A legfőbb gond inkább az, hogy (kevés kivételtől eltekintve) a cenzúra témája nem tudott önálló történeti tárgyként kikristályosodni. Noha léteztek cenzúraintézmények, az intézménytörténeti érdeklődés könnyen talált más, érdekesebbnek tűnő célpontot. Művelődéstörténeti „jelenségeként” sem önmagában lettek figyelemre érdemesek a cenzúratörténeti események, hanem valamilyen átfogóbb témakör komponenseként. A gondolkodástörténet nagyjainak életéről elmesélhető izgalmas anekdotákként vagy a nyilvánosság áramából kigyomlálandó eszmék bizarr históriájának sokatmondó epizódjaként. Afféle mindenkori „kis színesként”: szinte csoda, hogy Ráth-Végh István vagy valamelyik epigonja nem írta meg „A cenzúra komédiáját”. Mindennek persze ismét csak több oka van.

Egyrészt nem sikerült ezidáig megfelelő metanarratívákat teremteni. Kimondani és indokolni, hogy maga a cenzúra miért is érdemesüljön önálló tárgyként figyelemre, a szórványadatokból hogyan és milyen látásmóddal szerveződjenek átfogó rekonstrukciók és kompozíciók, vannak-e elmesélhető, mélyebb, összetettebb történetek a cenzúra Pitaval-szerű botránykrónikájának egyes eseményein túlmenően is. Nincs igazából válasz arra a kérdésre, hogy mi lehet a mélyebben megértett cenzúratörténet hozzájárulása átfogóbb történeti magyarázatokhoz. Milyen rekonstrukciós szöttesekbe simuljon bele?

S ha olykor sikerül is eljutni metanarratíva-szerű állításokhoz, a cenzúra-jelenséget értelmező alapkérdéseket még ennél is ritkábban teszik fel a történészek. Vajon az információáramlás csatornáinak és a jelentések fellet gyakorolt uralom megnyilvánulásai mely sajátosságaik, összetevőik révén mutatnak nagy időbeli állandóságot? Mi az az erő, amely a nyilvánosságban keringő ideakészlet elemeinek egy részét kártékonynak ítélve

kételkedés nélkül hív elő és állít a szolgáltatába erőszakformákat? S mégis mi ennek a hatalomtechnikai állandónak a történeti pszichológiai magyarázata? Az alternatív jelentésmintázatokra magas szintű, egyensúlyt veszélyeztető rendszerfenyegetésként tekintenek a gazdasági-politikai közösségek irányítói, vagy a reakció ennél sokkal alacsonyabb szintű, egyfajta ösztönös válaszlépés az elérni kívánt autoritásszint legkisebb mértékű zavarására is? Mennyi a mélyen megélt szükségyszerűségből és hitből fakadó, fenntartást nem ismerő harci eltökéltség, és mennyi a pusztá taktika, amely tisztában van a valóság és a valóság kanonizált reflexiója közti különbséggel? Mi a különböző cenzúrataraltalmak (vallás, politika, erkölcs, esztétika, a helyes nyelvi kifejezések stb.) belső összefüggésrendszere?

A lehetséges válaszok korról korra döbbenetes „szórást” mutatnak, a „hatalom foucault-i mikrofizikája” jóval bonyolultabb, mint amilyennek elsőre látszik. Állandónak egyedül a történetírói nézőpont erkölcsi lehogonyozása tűnik: a cenzúra rossz és *retrográd*, a gondolatszabadságukban korlátozottak és eszméik a *progresszió eszközei és áldozatai* is egyben.

Ettől a kiindulóponttól nem tud és nem kíván elszakadni sem Pruzsinszky – akinek „ikerkönyve”, a *Hatalom és hóhérbárd* (Argumentum, 2009.) az igazságszolgáltatást deformáló politikai gyakorlat „fekete krónikája” –, sem az öt megelőző utolsó magyar cenzúratörténeti összegzés készítője, Maros Andor.¹ Pedig legalábbis elgondolkodtatónak kellene lennie, hogy ha a mértékrendszerek, az időszámítás, a pénznemek, bizonyos viselkedési szabályok, a hivatali és a tanítási nyelvek „hatósági” előírásában és egysegítésében meg-megnyilvánulni látunk racionalitást, vagy tudjuk egy magasabb integrációs egység működőkéességét javító beavatkozásként értékelni ezeket, akkor

miért nem mozgósítunk hasonló szempontokat a nézetek bizonyos osztályaival kapcsolatos fellépések mögött? Miért nem fontos ki térni arra, hogy a többnyire a 18. század végétől intézményesedő állami cenzúragépezetek egy bürokratikus forradalom részeiként egy korábbi fegyvelmező-fenyegető-visszaretentő társadalomszabályozás helyébe „humanizáltabb” rendszerként lépnek? A kiszámíthatatlanul lecsapó önkény megnyilvánulásait felváltó szabályalapú tevékenységek – legyenek olykor mégoly „kafkaiak” is, Szent Bürokráciussal élcelve – valójában az állampolgári kitettséget csökkentik, és nagyobb döntési-mérlelegési teret biztosítanak az egyéneknek.

Ha az eddig elmondottak fényében pillantunk Pruzsinszky Sándor könyvére (amely valójában a 2014-ben megjelent *Halhatatlan cenzúra* második, jelentősen bővített és átdolgozott kiadása), akkor a következőket tűnik érdemesnek kiemelni róla.

Mindenképp örömteli, hogy hetven év után új, eredeti, átfogó cenzúratörténeti munka jelent meg magyar nyelven.

A témához komoly hozzájárulásnak tekinthető az I. rész, amely nagyon alaposan és jogspecifikusan tekinti át a nagy európai kultúrkörök (és szerveződő birodalmak) gyakorlatát, a spanyol inkvizíciós kezdetek után kellő és egyúttal úttörő részletességgel tárgyalt német, francia és angol anyaggal, amely mellett megfér egy alapos áttekintés a magyarországi fejleményekről. Sok művelődés- és politikatörténész nyúlhat majd forrásmunkaként az itt feldolgozott és rendszerezett információs bázishoz, mert biztos lehet benne, hogy Pruzsinszky precíz jogtörténeti beágyazása nem hagyott árnyékban lényeges adalékokat. S unatkozni sem fog, mert szabatos, jól hangolt, erudíciót tükröző, igényes értekező prózastílusban írott munkából kell a maga számára hasznos információmorzsákat kibányásznia.

¹ Maros Andor: *A Cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története. Történelmi áttekintés az ókortól a XIX. századig*. Budapest, 1947.

Szintén előrelépésként kell értékelnünk a könyv második részének gazdag „eset-must-ráját” is, amely számos, eddig ritkábban említett epizódot emel be a cenzúra históriájába. Ebben a részben a szerző el tud szakadni a kronológiai kályhától, és néhány izgalmas „keresztszempontra” is kitér, amelyekkel remek kiindulópontokat, ötleteket ad későbbi, alaposabb vizsgálatokhoz. Munkakategóriái – például a *közvélemény-cenzúra*, az *öncenzúra* vagy a *virtuális cenzúra* jól használhatók és kifejezők. Elgondolkodtató a *kettős és hármas szövegtörés* fogalma, amellyel a cenzúra-hatás időbelisége tűnik izgalmasan megragadhatónak, vagy a *világi szakralitás*, a jelentés-azonosság és egyöntetűség kikényszerítése valamilyen „magasabb elvre” hivatkozva. Nagyon fontos irányba kalandozik a szerző, amikor a „cenzor lelkével” kezd el foglalkozni egy önálló fejezetben: a szellemi kapuórré tett hivatalnokok válaszlátásaival, problémaival, félelmeivel, előítéleteivel, meg hasonlásaival.

Ami a könyv erényét adja, abból fakad a hátránya is. Akár a birodalmi cenzúragyakorlatok változásáról, akár a konkrét eseten felülemelkedő cenzúratörténeti „keresztszempontokról van szó”, a gondolatmenet építkezésének az anekdotaszerű mikroesemény a téglája. Nem pusztán ismeretterjesztés ez: még a cenzúraepizódcskák darabjai sem csak úgy önmagukban jelennek meg. Mindig akad hozzájuk egy-egy izgalmas kiegészítő meglátás, törekvés valamiféle tematikus rendszerezésre, a sokaság felmutatásán kívül akarat a sokaságá érvényes

mintázatok láttatására is. Mindez azonban esetleges. A szerző műveltsége, könnyed stílusa és gondolkodói kvalitásai könnyen elfedik, hogy a könyv műfajilag erősen eklektikus maradt, és sokszor kínzóan hiányoznak a „befoglaló” kontextusok. Nem az a gond, hogy megáll 1918-nál: ez jól indokolható, hiszen a huszadik század nagy cenzúrarezsimjeit alaposan feldolgozták már. Sokkal inkább az, hogy olyan kompozíció született, amely mintha három eltérő fókuszú, félig megírt könyvből tartalmazna többé-kevésbé véletlenszerűen egymás mellé rendezett részleteket, amelyek egymást támogatják ugyan, de épp ezzel jelzik, hogy a részek önmagukban nem állnának meg, támogatásra szorulnak.

De ez hangsúlyozottan nem kritikai megjegyzés. Nem róhatjuk fel hibának, hiszen a szerző 2020-ban betölti nyolcvanadik évét, és nem tett mást, mint szépen illusztrált könyvben elének tárta, kiírta magából, amit cenzúra tárgyban felhalmozott a műhelyében. Nagy-nagy segítséget adott ezzel mindazoknak, akik rendszeres magyar és egyetemes cenzúratörténeti monográfiák írására vállalkoznak majd. Azok is találnak inspirációforrást, akik metanarratívákra vagy keresztszempontokra érzékenyen bontanának ki egy-egy problémakört, s ajánlott olvasmányként jó szolgálatot tehet a felsőoktatásban is, a cenzúratörténetet érintő curriculumok állandó szereplőjeként.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ